

VIGIL-ESCALERA GUIRADO, A. (2013). Comunidad política aldeana y exclusión. Una revisión de las formas de inhumación altomedievales (ss. v-viii d.C.). *Reti Medievali*, 14.1: 3-42.

VIVES BALMAÑA, E. (1990). *La població catalana medieval. Origen i evolució*. Ed. Eumo. Vic.

Paltineri, Silvia (2010). *La necropoli di Chiavari. Scavi Lamboglia (1959-1969)*. Istituto Internazionale di Studi Liguri. Collezione di Monografie Preistoriche ed Archeologiche, XVII. Università degli Studi di Padova. Saltuarie del Laboratorio del Piovego, 8. Bordighera-Chiavari. Treviso. 343 pàgs. + 137 taules b/n + XV taules color. ISSN: 0530-9867.



El lector, un protohistoriador/a interessat en els contactes indígenes entre el nord d'Itàlia i el Mediterrani occidental i a conèixer en detall els jaciments fonamentals de la tradició investigadora dels llibres que ha llegit fins ara, rep amb entusiasme la recent publicació de la necròpolis de Chiavari (Ligúria, Itàlia). Finalment! —exclama— atès que la recerca ha esperat cinquanta anys perquè un treball recollís de manera integral els resultats de les intervencions dirigides per N. Lamboglia a la necròpolis de Chiavari. Des del rapidísim i preliminar primer estudi (Lamboglia a *Rivista di Studi Liguri*, XXVI, 1960), publicat pocs mesos després de la primera campanya d'excavacions, la necròpolis va ocupar un lloc destacat en la literatura de la primera edat del ferro del golf de Lleó. Tant és així que alguns dels més destacats, i en aquell moment "prometedors", protohistoriadors peninsulars (cas de M. Almagro-Gorbea o M. E. Aubet, que va publicar una breu notícia a la revista *Pyrenae*, 3, 1967) van considerar important participar en aquella intervenció, ampliant la seva formació a l'estranger.

El lector, però, coneix relativament poc aquesta necròpolis ja que, malauradament, ha anat perdent interès i presència en el debat actual per a l'estudi de la protohistòria del Mediterrani occidental i per això es pregunta: què tenia la necròpolis Chiavari per a convertir-se en punt de referència obligatori dels estudis de la protohistòria del golf de Lleó? Potser els materials, o potser les estructures, o qui sap si el discurs i organització que des d'aquella necròpolis es proposava per a una primera edat del ferro del nord d'Itàlia i de la Ligúria i que condicionava les explicacions dels grups adjacents. Possiblement tot a la vegada, atès que era el resultat de sumar en un únic cas un jaciment recuperat en excel·lent estat de conservació, un registre ric en dades i un genial arqueòleg amb una visió integral tant dels materials locals com dels d'importació, com de la lectura de contextos protohistòrics en clau històrica. Tant és així que l'impacte de Lamboglia en l'arqueologia protohistòrica i particularment de la necròpolis de Chiavari centra la primera part del llibre aquí considerat (pp. 23 a 33). A partir d'aquí l'estudi analitza els materials recuperats en les tombes i en superfície, primer considerant cada tipus per separat (pp. 35-125) i, seguidament, el catàleg de les 126 tombes (pp. 127-180). Conclou el treball un darrer apartat que considera el desenvolupament de la cultura lligur entre el segle VIII i el VI aC, o sigui, durant la vida de la necròpolis (pp. 321-331). El que sorprèn és que s'obviï l'anàlisi de les estructures funeràries i les relacions entre elles, o la posició i associació dels aixovars, si bé en el darrer capítol (pp. 321-331) es fa una interessant aproximació a la lectura social dels aixovars. Així doncs, el treball, per bé que el títol faci pensar en una anàlisi holística, versa únicament sobre els materials i deixa de banda un filó important sobre l'arquitectura funerària particularment atractiu, entre altres temes, per a treure l'entrellat sobre els cercles de pedra i la seva correspondència, o no, com a bases de túmuls (tal com s'ha observat a Vetulònia, per exemple).

En qualsevol cas, davant la possibilitat de poder consultar la totalitat dels materials de la necròpolis de Chiavari, el lector comença a fullejar les pàgines i troba com des de la pàgina 36 fins a la 63, l'autora considera la ceràmica. Pràcticament tota a mà, amb lleugeres excepcions en *Buccherò*. Pràcticament tota de tipus locals, amb l'excepció dels vasos en *Buccherò* (3 *kylikes*) i una imitació de *kylix* protocorintia. L'anàlisi dels tipus organitza els vasos de la necròpolis comparant-los amb escassos paral·lels d'altres contextos (ocasionalment de Mailhac, Agde i Castres, i, més freqüentment, de l'àrea etrusca i nord-itàlica). Pel que respecta a les importacions o imitacions de *kylikes*, cal dir que l'autora aporta una hipòtesi respecte a la possibilitat d'identificar un taller de *Buccherò Nero* a la rodalia de Chiavari (p. 60), fet, però, que no troba correspondència ni en la mateixa necròpolis (on es documenten únicament tres exemplars) ni en la necròpolis de Gènova, on la majoria dels materials ceràmics de tipus etrusc corresponen a importacions dels grans centres de l'Etrúria costera, operants durant els segles VI-IV aC (Melli 2006: Tab. 2-4).

Però, mentre que per als tipus italians la bibliografia i discussió és àmplia, per a les ceràmiques occidentals, és a dir del sud de França, ni la bibliografia citada ni el volum de paral·lels no recull les darreres aportacions. Limitant-nos exclusivament als jaciments considerats per l'autora, per exemple i sense voluntat d'afegir una bibliografia referent a altres jaciments no esmentats, cal dir que no se citen publicacions fonamentals per a l'estudi en qüestió, com l'obra en tres volums de Giraud, Pons i Janin (2003) sobre les necròpolis de Castres, o la monografia de la necròpolis du Moulin (Taffanel, Taffanel i Janin 1998).

La ceràmica deixa el lector inquiet, incòmode, ja que s'apunten temes i relacions cap a occident però la bibliografia i els paral·lels, que han fet que el tema de la ceràmica fos lleuger, fan presagiar un panorama similar de cara als bronzes.

L'estudi dels metalls (i petits objectes, en general) ocupa des de la p. 63 fins a la 125. S'organitza també en clau interna, és a dir prevalentment considerant els exemplars locals i, eventualment, citant-ne paral·lels. En el cas de les fíbules es fa referència al volum dels *PBF* de P. von Eles de 1986, on la recentment jubilada investigadora ja citava les peces de la necròpolis de Chiavari a les quals no s'afegeixen altres paral·lels ni majors precisions cronològiques a partir de contextos més ben datats. Es perd en aquest punt un excel·lent argument per a emfatitzar el suposat paper de Chiavari com a intermediari entre Itàlia i l'occident i valorar els paral·lels de fíbules itàliques recuperades al sud de França. El mateix es pot dir respecte als elements de *toilette* (amb 18 exemplars), que corresponen en la seva majoria a *scalptoria*, sobre els quals l'autora no cita paral·lels ni referències bibliogràfiques (igual que respecte a altres tipus de bronzes), tot i que hi ha algunes síntesis sobre el tema al sud de França (Soutou 1959) i en àrea de Golasecca (*vid.* per exemple dins *Golasecca*, o dins *I Leponti*).

Un cas singular és el dels discs de bronze amb la vora perlada. A priori l'anàlisi que l'autora en fa és completa i presenta una distribució i discussió exclusivament itàlica, auxiliada per una bibliografia, també, italiana. Però sorprèn l'omissió dels estudis de M. Py sobre aquesta categoria de materials i la seva nombrosa presència al sud de França (Py 1972). Aquest desconeixement de la bibliografia i del registre del sud de França és el que es pot dir, també, respecte als fermalls de cinturó tipus *Chiavari*, atès que no es considera el cas de la necròpolis d'Agde.

Una altra oportunitat d'afrontar la relació entre Itàlia i el Mediterrani occidental que passa de llarg. Però el lector, àvid d'aprofundir i conèixer els materials per a poder participar d'una lectura històrica, no desisteix i continua llegint. Ara són els penjolls i l'autora realitza una anàlisi totalment diferent en què la recerca de paral·lels li permet extreure conclusions interessants respecte a un contacte entre l'àrea de Chiavari i l'Etrúria meridional i l'àrea lacial, si bé únicament això succeeix amb relació als penjolls amb pròtoms ornitomorfs, que ja havien estat objecte d'un treball específic per part de l'autora (dins *I Liguri*). També els elements de joieria i orfebreria, ambre i fusaioles reben un tracte generós, amb debats, paral·

lels i bibliografia, si bé sempre italiana. A tal efecte, l'anàlisi de les navalles d'afaitar hauria de ser un apartat ric, també, en discussió (si bé la identificació tipològica recorre a la classificació de Bianco Peroni publicada a la sèrie *PBF*), igual com hauria de ser-ho pel que fa als ganivets de ferro, la destrals, les espases/punyals o les puntes de llança (cadascuna d'aquestes categories amb una única tipologia de referència, respectivament), però hom es troba davant d'una identificació i atribució cronològica sense debat ni aprofitament del potencial que aporta cada presència a la necròpolis de Chiavari.

La constant crítica a la manca de paral·lels té unes implicacions notables en la interpretació. Però per què criticar l'absència de paral·lels? És que no es pot fer una correcta descripció i anàlisi d'una necròpolis sense? La veritat és que sí, però l'absència de paral·lels i la no atribució tipològica impedeix desenvolupar el debat i la comprensió de la necròpolis. El paper de la necròpolis de Chiavari, en paraules de l'autora, *fra Greci, Etruschi e Celti* (pp. 29-32), no pot ser analitzat davant d'aquesta mancança. Sense paral·lels significa que s'aplica la proposta d'un altre investigador sense argumentar-ho i suposant conceptes i materials que després no hi són: per exemple els materials *greci* o els *celti*, ja que les *kylikes* s'han demostrat materials de producció etrusca i materials celtes no n'hi ha i sí, en canvi, materials hallstàtics (que responen a realitats diferents que potser el lector coneix i sobre les quals no m'aturo). Però per a poder discutir la proposta de veure Chiavari entre grecs, etruscs i celtes, que seria més vàlida per a l'*emporio* de Gènova, cal conèixer els paral·lels, fet que, si els hagués considerat, hauria permès a l'autora considerar una relació amb l'àrea adriàtica italiana. Per exemple, algunes de les navalles d'afaitar o les fíbules d'arc zoomorf en forma de cànid amb el cap girat endarrere, corresponen a una coneguda tipologia de la Itàlia central, amb atestacions a Vetulònia i a l'àrea adriàtica del Picè (De Marinis 2004a: 203, notes 47-49), datades entre el segon quart i la meitat del segle VII aC. Testimonis als quals es podria sumar la presència d'altres materials del mateix origen a la Itàlia septentrional, desenvolupant un tema tot just apuntat de les relacions entre la Itàlia septentrional i el Picè (Gambari 1999: 162): com els dos cascs de les tombes de Sesto Calende (De Marinis 1975), el casc de Bellizona (Egg 1986), el penjoll de forma antropomorfa de la necròpolis de Palazzolo Vercellese, corresponent a la fase picena III (Gambari 1999: 162), els penjolls de tipus *batacchio* de les necròpolis d'Asti, Crissolo, Castelletto Ticino (Museo di antichità di Torino N. Inv. 1112) (Cicolani 2009: 86) o de Benevagienna (Gambari 2004a: 163 i 227, fig. 3), datats a la fase picena IVA (Gambari 1999: 163), o la presència de penjolls de tipus Sirolo a les necròpolis de Crissolo i Benevagienna. Tots ells elements que demostren uns contactes continuats sense *décalage* cronològic entre els contextos originals i els de recepció (Gambari 1999: 162).

Al lector, però, el sorprèn un altre cas que mereix una discussió particular: l'anomenat *Pileo di elmo* (p. 121, fig. 153). Es tracta d'una peça tubular amb una gran base circular (en la qual es conserven vuit rebllons), tota ella presentant un perfil cònic de 98 mm

d'altura que ha estat proposada com un suport per a *lophos* d'un casc. Ha estat R. C. de Marinis qui n'ha plantejat la interpretació indicant la proximitat amb un altre exemplar de la tomba de les *Tre navicelle* de Vetulònia (De Marinis 2004b: 266). La interpretació no és consistent, atès que cap casc conegut, ni cap context amb una peça similar ha ofert restes d'un casc. En canvi, aquesta peça troba una explicació alternativa en contextos hallstàtics (Ha D / LaTène A), però no com a part superior de casc. Es tractaria d'un tipus d'un objecte complex, del qual aquesta peça correspon a la part inferior: l'embut d'instruments complementaris del servei de begudes (*vid.* Tomba 994 de Hallstatt, Egg, Hauschild i Schönfelder 2006: Abb.16), en el que podríem denominar proto-*infundibula*, ja que es tracta de peces formades per una cassoleta amb la base foradada a la qual es fixava un colador en el seu interior i, cobrint la part absent del fons de la cassoleta, es fixava l'embut. Tot plegat convertia aquest instrument en un útil element de filtratge transmissor d'un llenyutge d'apropiació del banquet per part de l'elit, en contextos hallstàtics (per a un catàleg v. Egg, Hauschild i Schönfelder 2006: 199-205). Però a Chiavari, una peça així, evidencia uns contactes transalpins, encara més accentuats amb la presència de *Phalerae* hallstàtiques. El mateix podria fer-se buscant concordances cap al sud de França, on diversos dels materials presentats troben paral·lels. D'aquesta manera, considerar atentament els mapes de distribució dels objectes i els seus paral·lels aportaria, sens dubte, noves llums cap a una Chiavari *fra piceni, etruschi, liguri, elysiques e hallstattiani*, per exemple, i desenvoluparia un treball diferent al que, de ben segur, l'autora pretén aquí.

És clar que la possibilitat de considerar aquest element com a casc, juntament amb la resta d'armes (en bronze i en ferro) farien les delícies del lector si haguessin estat analitzades de manera conjunta i valorant l'alta cronologia d'un nucli tan rellevant de tombes de guerrer al golf de Lleó, especialment si es compara amb el sud-est de França, però les associacions funcionals dels aixovars també s'analitzen en clau interna.

Si deixem de banda les il·lustracions dels materials, atès que gairebé totes són clares, hem d'assenyalar l'absència d'un registre fotogràfic o de dibuixos que permeti l'anàlisi dels materials dins de la tomba, tot i que aquest registre, potser, no es conserva.

Davant un llibre com aquest el lector es pregunta quines són les causes de les omissions i absències en el treball. L'única resposta sembla raure en la bibliografia consultada i citada (de la qual en els exemples precedents ja hem indicat algunes mancances de detall). Sembla que en la monografia "integral" sobre un jaciment s'hagi de recopilar la totalitat de publicacions sobre un jaciment i aquí manca, com a mínim, la referència a la notícia de M. E. Aubet (1967). També sembla que en el marc d'un estudi i classificació de materials el recull de paral·lels sigui una necessitat per tal de poder desenvolupar la discussió específica. Però quan la bibliografia específica i actualitzada sobre alguns tipus no hi és, no sols fa desconfiar respecte de l'abast de la discussió tipològica dels materials sinó també d'altres interpretacions

que van més enllà. Aquest procediment de no citar paral·lels o fer menció a una bibliografia desfasada és, lamentablement, cada cop més freqüent. No cal dir que la publicació integral dels materials d'un jaciment o d'una necròpolis, per si mateix ja té un valor i més si s'analitzen en el marc del jaciment, però per a una visió transversal i una proposta de cronologia absoluta —cal destacar, però, la sintètica i correcta proposta de cronologia relativa proposada per l'autora (pp. 123-125)— cal comparar els resultats i les eventuais cronologies relatives amb catàlegs de materials i considerar els paral·lels com a documents complementaris del jaciment en anàlisi. Aquesta pràctica semblava pròpia del sud-est de França on les publicacions de les necròpolis du Moulin (Mailhac) o les tres necròpolis de Castres valoraven els materials allí recuperats, i escassos paral·lels realitzaven propostes de cronologia relativa amb correspondències a l'absoluta. Posteriorment, la publicació de Santa Madrona ha estat una adopció del mètode a Catalunya. Però aquest fet a Itàlia és sorprenent. Més encara quan la tradició d'estudis de protohistòria italiana sempre ha tingut una cura especial dels objectes metàl·lics i, lligat amb aquest fet, de la bibliografia alemanya o d'àmbit hallstàtic. A tal efecte aquí es consideren 335 títols (quatre en anglès, deu en francès, cinc en alemany i un en hongarès) i l'observació d'algunes de les citacions dels treballs no italians pot arribar a fer pensar que, en alguns casos, han estat citats sense la seva consulta directa.

Tot i els nombrosos comentaris, el treball és notable per actualitzar la informació de la necròpolis, unificar i presentar la totalitat dels materials, amb els seus dibuixos, i, en darrer lloc, explicar-la en el marc del debat de la primera edat del ferro del nord d'Itàlia. Totes aquestes importants contribucions permetran, sens dubte, tornar posar la necròpolis de Chiavari en el discurs sobre la primera edat del ferro entre Itàlia i l'occident mediterrani.

Raimon Graells i Fabregat

Römisch-Germanisches Zentralmuseum;  
Forschungsstipendiat der Alexander von  
Humboldt-Stiftung. Ernst-Ludwig-Platz 2, 55116,  
Mainz, Alemanya.  
graells@rgzm.de

## Bibliografia

- AUBET, M. E. (1967). La necròpolis lligur de Chiavari. *Pyrenae*, 3: 151-154.
- CICOLANI, V. (2009). II.10. Grand collier en alliage cuivreux. *Golasecca*, 86.
- Corallo*: J. P. MOREL, C. RONDI-COSTANZO, D. UGOLINI (a cura di) (1996). *Corallo di ieri corallo di oggi*. Ravello, 13-15 dicembre 1996. Bari.
- EGG, M. (1986). *Italische Helme. Studien zu den ältereiszeitlichen helmen italiens und der Alpen*. RGZM Monographien, Band 11.1 i 2. Mainz.



EGG, M., HAUSCHILD, M., SCHÖNFELDER, M. (2006). Zum Frühlatènezeitlichen Grab 994 mit Figural Verzierter Schwertscheide von Hallstatt (Oberösterreich). *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, 53.1: 175-216.

GAMBARI, F. M. (1999). L'Italia settentrionale e il Piceno. L'Italia nord-occidentale. A: *Piceni. Popolo d'Europa*, Catalogo della Mostra. Ascoli Piceno-Francoforte sul Meno. 162-164.

GAMBARI, F. M. (2004). L'entroterra ligure in Piemonte dal VI al IV secolo A. C. *I Liguri*: 225-229.

GIRAUD, J.-P., PONS, F., JANIN, TH. (2003). *Nécropoles protohistoriques de la région de Castres (Tarn), Le Causse, Goujarde, Le Martinet*. Documents d'Archéologie Française, 94 (3 vols.). Paris.

Golasecca: CH. LORRE, V. CICOLANI (com.) (2009). *Golasecca. Du commerce et des hommes à l'âge du fer (VIII-ve siècle av. J.-C.)*. MAN-Saint-Germain-en-Laye, 27 novembre 2009-26 abril 2010.

*Guerrieri, Principie d'Eroi*: MARZATICO, F., GLEIRSCHER, P. (a cura di) (2004). *Guerrieri, Principi ed Eroi, fra Danubio e il Po dalla Preistoria all'Alto Medioevo*, Catalogo della Mostra, Trento, Castello del Buonconsiglio, 19 giugno – 7 novembre 2004.

*I Leponti*: DE MARINIS, R. C., BIAGGIO, S. (eds.) (2000). *I Leponti tra mito e realtà*. Raccolta di saggi in occasione della mostra. Locarno.

*I Liguri*: R. C. DE MARINIS, G. SPADEA (a cura di) (2004). *I Liguri, un antico popolo europeo tra Alpi e Mediterraneo*, Genova – Commenda di San Giovanni di Prè, 23 ottobre 2004 – 23 gennaio 2005.

DE MARINIS, R. C. (1975). Le tombe di guerriero di Sesto Calende e le spade e i pugnali hallstattiani scoperti nell'Italia nord-occidentale. A: *Archaeologia, Scritti in onore di Aldo Neppi Modona*, Firenze: 213-269.

DE MARINIS, R. C. (2004a). I liguri tra VIII e V secolo aC. A: *I Liguri*: 197-211.

DE MARINIS, R. C. (2004b). IV.1.29. Tomba 117. A: *I Liguri*, 265-266.

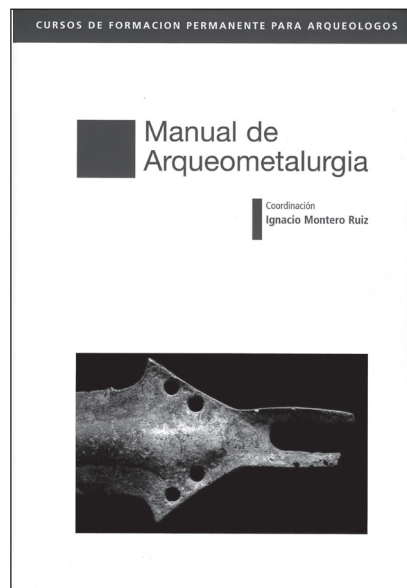
MELLI, P. (2006). L'Emporio di Genova. Riflessioni e problema aperti alla luce dei nuovi ritrovamenti. A: *Gli etruschi da Genova ad Ampurias*, atti del XXIV Convegno di studi etruschi ed italici, Marseille-Lattes, 26 settembre-1 ottobre 2002: 609-637.

PY, M. (1972). Les disques perlés en bronze du Languedoc Oriental. *Rivista di Studi Liguri*, XXXVIII.1: 27-61.

SOUTOU, A. (1959). Les scalptoriums hallstattiens du Sud-Ouest de la France. *Bulletin de la Société Préhistorique Française*, 56.1-2: 121-128.

TAFFANEL, O., TAFFANEL, J., JANIN, TH. (1998). *La nécropole du Moulin à Mailhac (Aude)*. MAM, 2. Lattes.

Montero Ruiz, Ignacio (coord.) (2010). *Manual de Arqueometalurgia*. Cursos de Formación Permanente para Arqueólogos. Museo Arqueológico Regional y Colegio Oficial de Doctores y Licenciados en Filosofía y Letras y en Ciencias. Alcalá de Henares – Madrid. 331 págs. ISBN: 978-84-451-3315-6.



Este libro soluciona la carencia que hasta la fecha teníamos de un buen manual de arqueometalurgia en castellano. Las personas interesadas en una obra de estas características debían recurrir a los clásicos manuales en inglés de Tylecote (*The Early History of Metallurgy in Europe*, 1987) o Craddock (*Early Metal Mining and Production*, 1995); a la obra en italiano de Giardino (*I metalli nel mondo antico. Introduzione all'archeometallurgia*, 1998); o a dos meritorias monografías colectivas impulsadas desde la Universidad de Valladolid (G. Delibes (coord.), *Minerales y metales en la Prehistoria reciente. Algunos testimonios de su explotación y laboreo en la Península Ibérica*, 1998; J. Fernández Manzano y F. J. Sarabia (coords.), *Arqueometalurgia del bronce. Introducción a la metodología de trabajo*, 1998). En castellano disponíamos también de una traducción del manual de Mohen (*Metalurgia prehistórica. Introducción a la paleometalurgia*, 1992), anticuado en varios aspectos —como algunos de los anteriores— y que ya en su día recibió algunas críticas (ver recensión de A. Perea en *TP*, 50, 1993, pp. 283-86).

Frente a la bibliografía citada, la obra que nos ocupa aglutina las ventajas de ofrecer una visión sistemática y actualizada; contener constantes referencias al registro peninsular, y mantener una visión unitaria, al tratarse del esfuerzo colectivo de un grupo de investigadores/as que acreditan una larga trayectoria de colaboración científica. El manual es, en efecto, deudor de la experiencia acumulada en el Proyecto Arqueometalurgia de la Península Ibérica, impulsado en los años ochenta por M. Fernández-Miranda, liderado durante años por S. Rovira y continuado en la actualidad por I. Montero en el Centro de Ciencias